

²⁸ Окрім них, гетьманську ставку охороняли й супроводжували також російські формування – стрілецький (згодом солдатський) полк Григорія Анненкова, солдатські полки Івана Нечаєва та Івана Скрипичина, об'єднані 1708 р. у бригаду, а також виборні драгунські роти, сформовані з дворян Севського розряду. Ці частини, будучи, з одного боку, військовим резервом гетьмана, наданим йому російським командуванням, з іншого, – виконували наглядові функції, пильнуючи «верность и надёжность» гетьмана та старшини. Саме тому, прийнявши рішення про перехід на бік шведів, Мазепа залишив їх на Чернігівщині, взявши із собою лише ті українські війська, на відданість яких міг поклатися з більшою чи меншою певністю.

²⁹ Сокирко О. Жолдацькі формування в Гетьманщині в 1669–1765 рр. // УІЖ. – 2006. – №4. – С.64–66.

³⁰ Сокирко О. Лицарі другого сорту: Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. – К., 2006. – С.123–235.

³¹ Там само. – С.113.

³² Дядиченко В. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – С.133–134, 420.

³³ Беспалов А. Сподвижники Карла XII. – Москва, 2003. – С.98.

³⁴ Тельпуховский Б. Указ. соч. – С.114–115.

³⁵ Беспалов А.В. Северная война. Карл XII и шведская армия. – С. 140.

³⁶ Масловский Д.Ф. Северная война 1700–1721 гг. Документы 1705–1708 гг. – Санкт-Петербург, 1892. – С.166.

³⁷ Гуржій О.І. Іван Скоропадський. – К., 2004. – С.164.

³⁸ Безверхній О. Указ. праця. – С.74, 82.

³⁹ Крман Д. Указ. праця. – С.92.

⁴⁰ Там само. – С.91–92; Беспалов А.В. Северная война. Карл XII и шведская армия. – С.141.

⁴¹ Беспалов А.В. Северная война. Карл XII и шведская армия. – С.142.

⁴² Подальший опис битви подаємо за працями: Беспалов А.В. Северная война. Карл XII и шведская армия. – С.148–162; Тельпуховский Б. Указ. соч. – С.119–130; Энгелунд П. Полтава: Рассказ о гибели одной армии. – Москва, 1995.

⁴³ Журнал или Поденная записка блаженныя и вечнодостойныя памяти государя императора Петра Великаго с 1698 года, даже до заключения Нейштатского мира. – Санкт-Петербург, 1770. – Ч.1. – С. 197.

⁴⁴ Тарле Е. Указ. соч. – С. 398.

⁴⁵ Томашівський С. Із записок каролінців про 1708/9 р. // ЗНТШ. – Л., 1909. – Т.92. – С.87.

The article is dedicated to finding out the staff, number and participation of I.Mazepa and I.Skoropads'kyi's armed forces in military operations before and during Poltava Battle of June 27, 1709 and also strategic plans of Swedish and Russian sides concerning usage of Ukrainian forces.

П.Г.Даниляк*

ТАДЕУШ ЧАЦЬКИЙ ТА ЙОГО РОЛЬ У РОЗВИТКУ ОСВІТИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Ім'я Тадеуша Чацького головним чином пов'язується із заснуванням відомої гімназії у Кременці, яка згодом стала основою Київського університету св. Володимира. У статті робиться спроба показати всю багатогранну діяльність цієї неординарної постаті.

Явні й приховані недоброзичливці називали Тадеуша Чацького «підступним колонізатором», «ворогом російської держави і всього православ'я». Прихиль-

* Даниляк Петро Григорович – дослідник історії Поділля.
E-mail: danpeg@list.ru

ники першого інспектора шкіл Волинської, Подільської та Київської губерній дотримувалися протилежної думки, називаючи його «вченим» і «генієм».

Давній польський рід Чацьких походив із селища Чач Косцяньського повіту. Шляхетство Чацькі отримали 1545 р. Засновником волинської лінії роду був прадід Тадеуша – хорунжий Войцех Станіслав, який «здібностями своїми та розумом, як і рукою лицарською, у гетьмана С.Яблоновського був у перших респектах»¹. 1673 р. Войцех відзначився в битві під Хотиним. Згодом, одружившись у 1694 р. із Катажиною Захаровською, він став власником містечка Порицьк Володимирського повіту (нині с.Павлівка в Іваничівському р-ні Волинської обл.), яке було частиною посагу його дружини. Їх старший син – Міхал Геронім (єдиний сенатор у родині) – був дідом Тадеуша.

Тадеуш Чацький народився 28 серпня 1765 р. у Порицьку, ставши четвертою і наймолодшою дитиною у сім'ї. Мати, Катажина з Малаховських, померла, коли йому було всього три роки. Батько, Щенсьи Чацький, «один із найпопулярніших людей того часу, побожний до фанатизму і водночас пристрасний прихильник шляхетських традицій»², за агітацію проти запровадження в Польщі рівних прав для іновірців п'ять років перебував під домашнім арештом у Бродях. Сестри Розалія й Антоніна провели цей складний час в Угорщині під опікою їхнього родича Міхала Вельгорського, а малолітній Тадеуш і його брат Міхал – у домі стрия Францішка у Гданську. Імовірно тоді ж розпочалося їх навчання. Першими наставниками були єзуїт Ф.Гродзицький, колишній учитель їхнього батька у Львівському колеґіумі, та М.Гербер, викладач німецької мови. Т.Чацький завжди з вдячністю згадував сивочолого єзуїта, розум і знання якого залишили глибокий слід у його свідомості.

Із дитинства Тадеуш мав гарну пам'ять і виявляв завзяття до читання, проте, як згадував згодом його старший брат, ніхто тоді навіть не підозрював, що він колись стане такою неординарною особистістю, вченим і просвітником³. Т.Чацький здобув досить ґрунтовну домашню освіту з класичної літератури, права, латини, німецької та французької мов. Він, не навчаючись у жодному університеті, лише завдяки наполегливій праці й бажанню став одним із найосвіченіших людей того часу. Знання класиків розвинуло у ньому точність думки і талант оратора. Під впливом польської історії та літератури став палким патріотом своєї вітчизни. Очевидно, прагнення самовдосконалення і любов до свого народу передавались у родині Чацьких з діда-прадіда. Із-поміж них багато було людей відомих і талановитих, які «імені свого не запламували впродовж століть жодною брудною справою»⁴. Не став винятком і Тадеуш, ще однією характерною рисою котрого були доброта та чуйність. Так, майже всі отримані від батька на особисті витрати гроші п'ятнадцятилітній юнак передавав на утримання вчителя для дітей незаможних мешканців Порицька і сиріт⁵.

Розпочати кар'єру допоміг брат матері Станіслав Малаховський, на той час коронний референдарій, який забезпечив своєму небожеві протекцію самого короля Станіслава Августа Понятовського. У 1781 р. Т.Чацький став практикантом у надвірному коронному суді. Відчуваючи брак необхідних знань, весь вільний час проводив в одній із найбільших у тогочасній Європі бібліотеці Залуських, де під керівництвом відомих істориків А.Нарушевича та Я.Альберта студіював право, політичну й історичну літературу.

За кілька років ретельної праці Т.Чацького помітили і залучили до впорядкування Коронної метрики й особистого архіву короля. У квітні 1784 р. королівським рескриптом його призначено членом гірничої комісії – колеґіального органу з «авторитетних громадян доброї волі», який стежив за дотриманням інтересів держави в гірничій галузі, сприяв створенню компаній із видобутку корисних копалин і забезпечував нагляд за діяльністю відповідних підприємств. 10 жовтня 1786 р. сейм обрав Т.Чацького комісаром комісії коронного скарбу,

яка займалася державними фінансами, промисловістю, сполученням, торгівлею, контролювала митницю та ін. Членом комісії міг бути гідний і заслужений шляхтич-землевласник, не молодший 23 років. Проте, у випадку з Т.Чацьким остання вимога до уваги не бралася – переважили надто очевидні здібності та знання кандидата.

Служба не була легкою. Т.Чацький нарікав, що йому доводилося працювати з людьми, «найхарактернішими рисами яких були егоїзм, необізнаність, заздрість і намагання перешкодити найкращим намірам»⁶. Улітку 1787 р. новопризначений комісар вирушив на східні кордони – перевіряти митниці, карантинні будинки й тютюнові склади. Крім того, він отримав надзвичайно відповідальне доручення – задля поліпшення торгівлі з Молдавією провести в Яссах переговори з князем А.Іпсіланті. Молодий Т.Чацький успішно виконав це доручення, а результатом його поїздки став детальний рапорт з 260 пунктів, пред'явлений комісії разом із доповіддю про перемовини з молдавським господарем. Комісія погодилась з усіма висновками та пропозиціями свого комісара і на підставі рапорту ухвалила низку рішень. Окрім того, Т.Чацький передав на потреби карантинних будинків 6 тис. злотих, що становило половину його річної платні.

Багато уваги він приділяв гідрографічним дослідженням. Залучивши офіцерів корпусів понтонерів та інженерів, власним коштом (180 тис. злотих) підготував і видав гідрографічну мапу Польщі й Литви з описом 4819 річок, де зазначалася вся необхідна для судноплавства інформація. Улітку 1787 р. Т.Чацький організував дослідження Дністра, яке з групою інженерів виконав Я.Мехлер. Результатом цієї праці стала мапа під назвою «Течія річки Дністра від міста Ушиці до Бендер, що на 13 картах складена для з[наменитої] к[омісії] с[карбу] к[оронного] з волі ясновельможного Чацького, старости новгородського, комісара скарбового 1787 р.»⁷. Проведені виміри підтвердили достовірність перших досліджень ріки, здійснених трьома роками раніше князем К. де Нассау-Зіґеном, і довели можливість судноплавства Дністром. З огляду на перспективність справи, Т.Чацький пропонував створити не тільки річковий, але й польський морський торговельний флот, адже, на його переконання, «не часто зустрінеш країну, де сама природа наполегливо запрошує до торгівлі»⁸.

1788 р. Т.Чацький займався ревізією соляних промислів і пошуком покладів солі, гостра потреба в якій виникла після першого поділу Речі Посполитої, коли потужні копальні в Бохні і Величці відійшли до Австрії.

Делегований у 1791 р. від скарбової комісії до сейму, Т.Чацький брав активну участь у його роботі. Як прихильник реформ він подав низку проектів економічного піднесення країни, порушивши питання про необхідність удосконалення молодих фахівців за кордоном (коли не знайшлося коштів для навчання трьох талановитих юнаків за кордоном, Т.Чацький оплатив їх відрядження власним коштом). Крім того, виклав перспективи торгівлі з Молдавією, Туреччиною, Росією, Англією та країнами Сходу, а також склав проекти розвитку міст і ремесел. Т.Чацький висунув ідею створення «генеральної мапи» всієї країни, адже «хто прагне керувати краєм, той має його знати». Її створення «згідно з правилами геометрії та астрономії» передбачало детальні обміри всіх провінцій, воєводств і повітів держави⁹.

Про ефективність роботи Т.Чацького як економіста свідчать два томи (3 тис. арк.) різноманітних документів, пропозицій, донесень і проектів, які він залишив за час роботи в комісії. Кам'янецький каштелян О.Морський, оцінюючи діяльність скарбової комісії, на засіданні сейму 14 січня 1791 р. схвально відгукнувся про роботу тільки одного комісара, а саме Т.Чацького. У своєму виступі О.Морський відзначив заслуги «освіченого і працюючого новгородського старости», який розвідав місця, де може бути знайдена сіль, визначив перспек-

тивні для розвитку торгівлі райони, надав вичерпний рапорт і подарував комісії виконану власним коштом мапу¹⁰.

Із надзвичайною ретельністю Т.Чацький займався дослідженням історичної спадщини рідного краю. Так, 1791 р., вивчивши археологічні пам'ятки Кракова, він підготував проект «Про стан оглянутого Кракова та про необхідність збереження краківського замку, який упродовж семи віків є свідком слави Польщі».

Проте, слід зауважити, що більшість із поданих комісаром скарбової комісії Т.Чацьким проектів так і не були втілені у життя через потрясіння, які випали на долю Речі Посполитої в його час.

Новгородський староста не був палким прихильником конституції Речі Посполитої від 3 травня 1791 р., в якій, на його думку, були закладені суттєві суперечності. Крім того, як вважав Т.Чацький, цей акт ухвалювався з порушенням відповідних процедур. Свої думки і зауваження щодо головного закону він виклав у спеціальній брошурі, яку оприлюднив влітку 1791 р. Після створення противниками реформ Тарговицької конфедерації, головним наслідком діяльності якої став другий поділ Речі Посполитої, Т.Чацький на знак протесту полишив державну службу і зайнявся особистими справами.

24 травня 1792 р. він одружився з Барбарою Дембінською, мати якої – Урсула з Морштинів, була однією з найвпливовіших осіб Краківського воєводства, без згоди якої не відбувалося жодних виборів та призначень урядників. Улітку молоді подружжя мешкало у Щекоцинах, а зимою – у краківському будинку Дембінських. У цей час Т.Чацький відвідував лекції з права і філософії в університеті, багато подорожував, планував зайнятися викладанням, студював історію та поповнював започатковану ще батьком бібліотеку. Порицька книгозбірня налічувала понад 12 тис. томів, 4 тис. рукописів і 60 тис. різних документів. Після смерті А.Нарушевича Т.Чацький прагне продовжити його незавершену «Історію польського народу» й отримує на це згоду Станіслава Августа Понятовського та частину його особистого архіву. Також планує написати історію Ягеллонів та польського права. Утім, різного роду обставини не дозволили втілити ці наміри у життя.

Хоча Т.Чацький і не брав участі у польському національно-визвольному повстанні 1794 р. під проводом Т.Костюшка, однак його було звинувачено у фінансовій підтримці повстанців і позбавлено всіх маєтностей. Причому вистачило лише підозр у таємній антиросійській діяльності¹¹. Домогтися справедливості в Петербурзі йому не вдалося – Катерина II повернула Порицьк за умови його продажу протягом двох років і наказала Т.Чацькому покинути Російську імперію.

Втрата Польщею державності не призупинила активної діяльності Т.Чацького на благо своїх співвітчизників. У квітні 1797 р. йому, обраному делегатом від Київської губернії на коронацію Павла I, через князя О.Куракіна вдалося передати новому монарху прохання щодо амністії підозрюваних у політичній неблагонадійності, поновлення виборів губернських маршалків і капітанів-справників, створення в Києві головного суду для Київської, Подільської та Волинської губерній, подібно до суду в литовських провінціях, перенесення з Петербурга до Києва королівського архіву та ін. Згодом ці прохання дали певні результати. Від православного Павла I, який формально, як магістр Ордену св. Іоанна Єрусалимського, перебував під юрисдикцією Папи Римського, а поділи Речі Посполитої вважав «ганебним кроком», поляки отримали право навчатися та користуватися у суді рідною мовою. Також було визнано шляхетські привілеї, а після того, як Т.Костюшко присягнув на вірність Росії, тисячі його прихильників отримали свободу. Що ж до самого Т.Чацького, то монарх повернув йому брусилівський маєток, а 1802 р. навіть призначив своїм таємним радником. Тим часом Т.Чацький ініціював збір коштів для допомоги депортованим землякам, особисто допоміг багатьом із них повернутися додому.

16 листопада 1800 р., разом з Я.Альбертрандом, С.Солтиком і Ф.Дмоховським, Т.Чацький створив Варшавське товариство приятелів наук, головною метою якого було «збереження чистоти польської мови та поширення наук»¹². Пруський король Фрідріх Вільгельм III своїм рескриптом дозволив діяльність товариства і підтвердив право поляків навчатися рідною мовою. Офіційним органом організації стали «Хроніки Варшавського товариства приятелів наук». Енергійний Т.Чацький неформально виконував обов'язки заступника голови, яким обрали Я.Альбертранда. У грудні 1800 р., на другому засіданні товариства, Т.Чацький презентував перший том своєї монументальної праці «Про литовське і польське право».

У 1801–1802 рр. він займався пошуком рідкісних книг і рукописів, працював у бібліотеках і, з дозволу прусського короля, в архіві Тевтонського ордену. Тоді ж Т.Чацькому пощастило знайти кілька листів М.Коперника від 1534 р.

26 липня 1802 р. Т.Чацький, С.Солтик, Ю.Джевецький і М.Валіцький заснували торгівельне судноплавне товариство, яке займалося торгівлею збіжжям. Подільське зерно, завантажене на спеціально придбані річкові судна, Дністром доправлялося в Одесу, а звідти морем товар потрапляв на європейський ринок. 9 липня 1803 р., після врочистостей на честь градоначальника герцога А.Рішельє, з одеського порту у перший рейс вирушило судно, назване ім'ям Чацького. У цьому південному порту Російської імперії акціонери планували збудувати склади і покінчити з домінуванням у торгівлі грецьких та єврейських купців. Однак незабаром спілка зазнала краху, а судно «Тадеуш Чацький» стало останнім польським кораблем на Чорному морі.

1803 р. розпочався найбільш плідний період діяльності Т.Чацького. Погодившись на посаду візитатора (інспектора) шкіл Волинської, Подільської та Київської губерній, він присвятив себе освітній справі, яка відтепер повністю поглинула його¹³.

Слід сказати, що освіта на землях, які відійшли до Росії після поділів Речі Посполитої, була у занедбаному стані. Упродовж майже двох століть нею монополюно опікувалися єзуїти, дбаючи головню про виховання ревних католиків. Зі скасуванням Товариства Ісуса (1773 р.) і початком занепаду самої Польщі сейм (1775 р.) вирішив передати всі колишні єзуїтські маєтності у підпорядкування створеної у жовтні 1773 р. едукативної (освітньої) комісії, яка, фактично, стала прообразом першого в Європі міністерства освіти. Метою комісії була радикальна освітянська реформа, покликана «забезпечити публічне навчання»¹⁴. Головними дисциплінами мали стати історія, філософія, право, політична економія й латина. Точні науки також не залишилися поза увагою комісії. 1795 р. Річ Посполита припинила своє існування. Одночасно призупинилась діяльність едукативної комісії, різко зменшилася кількість учнів, бракувало вчителів, навчального приладдя, а саме навчання тривало всього 142 дні на рік (решта відводилася на свята, «табельні» дні й канікули).

На початку XIX ст. із дванадцяти волинських повітів тільки в п'яти діяли середні школи, а в Київській губернії – узагалі одна. У 1803 р. співвідношення загальної чисельності учнів і жителів становило: у Волинській губернії – 1 до 235, у Подільській – 1 до 292, у Київській – 1 до 999. Освіта серед простолюду практично завмерла¹⁵. Єдиним поважним навчальним закладом на Київщині була Київська духовна академія, однак після заснування у Москві університету та медико-хірургічної академії вихованців тут значно поменшало (у 1754–1768 рр. Київську духовну академію полишило понад 300 осіб¹⁶), бракувало й кваліфікованих наставників. Отже, на початку XIX ст. уряд Російської імперії був змушений вдатися до певних заходів для поліпшення стану освіти в «південно-західному краї».

8 вересня 1802 р. було створене міністерство народної освіти, а першим його очільником став колишній випускник Київської духовної академії П.Зава-

довський. Міністерство розробило загальну систему народної освіти, яка знайшла втілення у «Попередніх правилах» (1803 р.) та «Статуті навчальних закладів» (1804 р.). Територію Росії було розподілено на шість навчальних округів, в кожному з яких мав бути університет, у всіх губернських містах належало створити гімназії, у повітових – училище, в інших поселеннях – парафіяльні училища. Нагляд за кожним округом здійснювали попечитель та університетський комітет, а загальне керівництво навчальними закладами – головне правління училищ при міністрі. На підставі такого розподілу Подільська, Волинська і Київська губернії ввійшли до складу Віленського навчального округу, попечителем якого (а також Віленського університету) став радник імператора Олександра І, меценат, покровитель наук і мистецтв князь А.Чарторийський.

Таким чином, 10 березня 1803 р. під началом попечителя округу і розпочав свою діяльність Т.Чацький. Згідно з інструкцією для візитаторів (1803 р.), інспектор мав інформувати університет про функціонування підпорядкованих йому шкіл. Однак Т.Чацький від самого початку прагнув не просто виконувати свої безпосередні обов'язки, а намагався стати незалежним організатором шкільництва. Будучи людиною ініціативною, він досить часто, не узгоджуючи своїх дій із керівництвом, ставив владу перед доконаними фактами й незабаром фактично зайняв значно вище, ніж це було передбачене посадою, становище.

Перш за все Т.Чацький особисто ознайомився зі станом навчальних закладів у Подільській, Волинській і Київській губерніях. Уряд, погодившись із його висновками, довірив Т.Чацькому проведення необхідних реформ. Необхідно було заснувати якомога більше парафіяльних шкіл, збільшити кількість повітових училищ, знайти здібних учителів, оновити і привести у відповідність до тогочасних вимог систему викладання, забезпечити гідні умови проживання наставникам, полегшити навчання дітям із незаможних родин і, нарешті, як того прагнув візитатор, заснувати у краї такий навчальний заклад, де б усі охочі могли здобути вищу освіту, адже він розумів, що одного Віленського університету для трьох губерній явно недостатньо.

Від самого початку діяльності на новій посаді Т.Чацький уже мав чимало недоброзичливців, проте намагався не зважати на їхні «укуси», адже, за його словами, цього вимагало «добро краю»¹⁷. Так, ширилися чутки, що поляк Т.Чацький «не любить» росіян, за кожної нагоди прагне усунути з посад православних учителів і замінити їх поляками-католиками¹⁸. Водночас звинувачення лунали й від поляків. Наприклад, після перевірки стану справ у парафіяльних школах Дубна вчителі-католики почали говорити, що Т.Чацький – «франкмасон і атеїст». Однак усе пояснювалося рішучістю й безкомпромісністю візитатора при виявленні різних неподобств. Так, у Вінниці Т.Чацький без вагань звільнив директора школи «як злочинця», а під час перевірки школи в Кам'янці-Подільському він побачив там викладачів і учнів, яких, за його словами, «могли створити тільки глупство та злочин»¹⁹.

Разом із Г.Коллонтаєм Т.Чацький підготував «Проект гімназій у Волинській та інших губерніях для хлопчиків і дівчат», «Проект Волинської гімназії та всіх інших шкіл, що будуть створені у Волинській губернії», а також написав доповідь «Про загальний стан освіти у Волинській губернії та центри поширення наук». Очікуючи на затвердження проектів і статутів майбутніх інституцій, він не сидів склавши руки. «Невгамовний у своїх проектах і активний до зухвалості в їх виконанні»²⁰ Т.Чацький розпочав пошук викладачів і відповідних будівель, займався поточними справами, а головне – збирав пожертви від шляхтичів і духовництва. Перешкоди, які постійно з'являлися на шляху, тільки додавали йому завзяття. «Труднощі мене не лякають, – говорив візитатор, – хто їх боїться, нехай і не прагне долучитися до корисних справ»²¹.

В очах багатьох тодішніх мешканців Волині Т.Чацький виглядав таким собі диваком, який говорив про нечувані раніше речі (зокрема, такі, як добро громадян і майбутніх поколінь) та переймався щепленням від віспи, фабриками, просвітою селянства, а ще – вирішував справи з кагалами, магістратами і попами, агітував простих людей, аби віддавали дітей до шкіл, вимагав, щоби маршалків у губерніях обирали з-поміж освічених людей і т.ін. Головну мету навчання Т.Чацький убачав у корисності науки для життєвої практики та в перетворенні школи на центр підготовки учнів до майбутньої професійної діяльності. Спираючись на цей принцип, він обґрунтував необхідність викладання в кожній школі городництва, садівництва, практичної механіки та ветеринарії, а також склав план створення шкільних садів. Т.Чацький намагався поєднати шкільництво з потребами краю та в єдиному процесі забезпечити навчання і виховання майбутніх громадян.

Навесні 1803 р. на зібранні волинського дворянства візитатор трьох губерній Т.Чацький виступив із полум'яною промовою, головною темою якої був проект заснування гімназії у Кременці. «Падіння вітчизни, – говорив він, – не означає занепаду доблесті та наук, гімназія у Кременці необхідна для збереження дорогої спадщини – мови співвітчизників»²². Уже у жовтні того ж року проект здобув підтримку католицького духовництва на зібранні з нагоди заснування духовної академії в Луцьку. Домініканці, бернардинці, францисканці й кармеліти зобов'язалися передати восьму частину своїх прибутків на потреби шкільництва та відкрити «елементарні школи» в Летичеві, Мурафі, Тульчині, Сокильці, Солобківцях, Шарівці, Купині, Ярмолинцях та інших поселеннях. З березня 1804 р. Т.Чацький уклав угоду з кам'янецьким духовництвом, згідно з якою священики мали передати десяту частину прибутків на утримання шкіл і садів при них. За деякий час Т.Чацький відкрив 126 початкових шкіл, а також повітові училища у Володимирі-Волинському, Любарі, Бердичеві, Овручі, Житомирі, Барі, Вінниці.

Завдяки безкорисливості, ентузіазму й вірі Т.Чацького в успіх справи за короткий час тільки для Віленського навчального округу вдалося зібрати 352,5 тис. руб. сріблом. Кошти на освітні потреби переказували навіть іноземці та єврейські громади (щоправда, не без певного тиску)²³. Так, подоляни вирішили зібрати по 5 коп. «з душі» для гімназії у Вінниці. Цю ініціативу підхопило дворянство Київської губернії, яке пожертвувало для своєї гімназії 450 тис. руб.²⁴

Проте головні зусилля Т.Чацького були скеровані на відкриття гімназії у Кременці, діяльність якої він прагнув організувати згідно з власними ідеями й принципами. Треба зауважити, що ані А.Чарторийський, ані Віленський університет ніяких доручень щодо цього йому не давали. Згодом, за задумом Т.Чацького, ця гімназія мала стати університетом. Вибір під новий навчальний заклад Кременця був обумовлений зручним географічним розташуванням цього волинського містечка, низькими цінами в регіоні на продукти харчування й будівельні матеріали та наявністю відповідних капітальних споруд.

Завзяття Т.Чацького принесло результат, на який він сам не очікував. 29 липня 1805 р. імператор Олександр I висловив йому подяку за старанність у справі заснування гімназії, а у серпні того року підготовлені спільно з Г.Коллонтаєм статuti вийшли під назвою: «Рескрипт його імператорської величності Олександра I до Тадеуша Чацького, таємного його імператорської величності радника, інспектора шкіл губерній Волинської, Київської і Подільської, кавалера ордена Білого орла і Св. Станіслава, і статuti для Волинської гімназії»²⁵.

Навчальні корпуси розмістилися у величних будівлях колишнього єзуїтського колегіуму, зведених у 1731–1753 рр. у стилі пізнього бароко архітектором П.Гіжицьким. 1 жовтня 1805 р. відбулося врочисте відкриття гімназії. Від 6-ї до 7-ї годин ранку били костельні дзвони у супроводі гарматно-

го салюту. Після служби у присутності волинського губернатора, двох єпископів і майже всього дворянства Волині був зачитаний указ імператора. Від дворян виступив граф О.Ходкевич, від Віленського університету – Я.Вілежинський, від Варшавського товариства приятелів наук – Я.Лернет. Проте найбільш ефектним був виступ Тадеуша Чацького. «Читаючи вашу промову, – писав йому міністр П.Завадовський після одержання копії цього виступу, – я насолоджувався так, як древні греки, слухаючи Геродота»²⁶.

Хоча спочатку й бракувало викладачів та підручників, ще не було бібліотеки, друкарні і ботанічного саду – справи все ж ішли вгору. Уже протягом першого навчального року кількість учнів досягла 280. Програма викладання дисциплін, організація та управління гімназією стали результатом глибоких роздумів, консультацій і дискусій Т.Чацького з тодішніми відомими вченими й освітніми діячами – І.Потоцьким, Я.Снядецьким, С.Сташицем, С.Лінде, але найчастіше він радився з Г.Коллонтаєм (їх листування складає чотири томи).

Передбачалося, що новий заклад, відповідно до його статуту, буде «пространнее пред другими подобными заведениями»²⁷. Викладачів гімназії Т.Чацький титулував професорами, вони отримували університетську платню. Запроваджена у Кременці програма не відповідала чинним тоді вимогам до подібних закладів і вимагала значних витрат. Із цієї причини Т.Чацький міг розраховувати, головним чином, на фінансову підтримку заможних родин, а тому гімназія, на його думку, повинна була мати багато спільного з домашньою освітою.

Навчання тривало 10 років у чотирьох однорічних класах і трьох дворічних курсах. У класах викладались латина, польська, російська, французька та німецька мови, арифметика, мораль і географія. Предмети курсів поділялись на головні, додаткові та довольні. Головними були геометрія, алгебра, логіка, історія, російська, польська, латинська та французька словесність, фізика, хімія, вища математика, право, політична економія, статистика та історія літератури. Додатковими вважались прикладна математика, астрономія, тригонометрія, архітектура, нумізматика і старожитності. Учням на вибір пропонувались грецька мова, креслення, стародавня географія, практична механіка, музика, співи, танці, фехтування, верхова їзда і плавання. Згодом Т.Чацький запровадив вивчення англійської мови. Він розумів, що знання іноземних мов дасть вихованцям можливість у майбутньому самостійно підвищувати свій освітній рівень.

Навчання у класах було підготовчим етапом до навчання на курсах. Вивчення мов торувало шлях до студіювання літератури. Арифметика розвивала здатність до абстрактного мислення, яке згодом мало зміцнитися завдяки вищій математиці й логіці. Географія знайомила вихованців із країнами, життя яких у різних проявах вивчалось на курсах. Нарешті, мораль і закон Божий готували до студіювання права.

Гімназія була доступна для дітей з усіх соціальних прошарків незалежно від національності та віросповідання. Так, у 1829–1830 навчальному році освіту тут здобували 35 православних, 21 уніат, 524 католика, 10 євангелістів, 11 юдеїв. За походженням вихованці розподілялись таким чином: 524 – із дворян, 17 – із духівництва, 11 – із міщан, 3 – із кріпаків, 46 – з інших станів²⁸. «Завдяки цьому училищу, – говорив Т.Чацький, – ми змінили пануючу думку про переваги домашнього виховання: тепер діти місцевих мешканців стали цілком дітьми держави»²⁹.

Варто зазначити, що навчання в гімназії було безкоштовним. На її потреби (зокрема, у 1811 р. витрати закладу склали 33,7 тис. руб., а у 1824 р. – 53,5 тис. руб.³⁰) уряд виділяв усього 5,7 тис. руб. на рік, чого не вистачало навіть на платню викладачам. Відтак, Т.Чацький не шкодував власних грошей для благоустрою створеної ним гімназії, а також зумів акумулювати кошти доброчинців, не оминаючи жодних дворянських зборів³¹. Іноді він навіть допускав

використання сум, призначених для інших навчальних закладів. Такий «небувалий» випадок у фінансових справах гімназії у травні 1810 р. виявив ректор Віленського університету Я.Снядецький, коли 12 тис. руб., призначених для шкіл Житомира, Вінниці і Кам'янця-Подільського пішли на потреби лише Кременецької гімназії.

Заручившись підтримкою імператора, удалось домогтися передачі на користь гімназії всіх доходів Кременецького староства (відповідний указ вийшов 13 жовтня 1806 р.)³². Значні кошти було залучено в результаті діяльності судово-едукативної комісії, яка займалась вирішенням конфліктних питань, пов'язаних із правом власності на поєзуїтські маєтності. Ініціатором і головою цієї комісії на Волині також був Т.Чацький.

Розпорядок дня, шкільний статут, запроваджений учнівський суд, ретельний підбір викладачів, організація навчального процесу та особисті зусилля опікуна гімназії створили умови для систематичного навчання. Вільними від науки були тільки дні карнавалу і свят. Запізнення до школи без поважних причин могло мати наслідком відрахування. Кожна покупка учня мала бути підтверджена рахунком, який за підписом опікуна надсилався батькам. Обов'язки опікуна виконували старші учні, що відмінно навчалися і відзначалися зразковою поведінкою. Вони ж водночас були гувернерами і репетиторами. Учніям заборонялося все, що відволікало від навчання. Не дозволялось утримувати котів, собак, птахів, і навіть грати у шашки³³. Аби статки батьків не впливали на відносини між учнями, Т.Чацький застерігав, що «не вважатиме за доброго учня»³⁴ того, кого помітить у розкішному вбранні з дорогого сукна. Водночас вихованців усіляко заохочували до науки. За успіхи в навчанні вручалися похвальні листи, кращих учнів відзначали срібними медалями, а найкращих – золотими.

Уже за кілька років після відкриття про Кременецьку гімназію заговорили навіть в Австрії та Пруссії. Подібної гімназії на той час не було більше ніде в Російській імперії. За короткий час Т.Чацькому вдалося створити зразковий навчально-виховний заклад³⁵, який із легкої руки міністра П.Завадовського отримав назву «волинських Афін». Про популярність гімназії свідчило постійне збільшення кількості вихованців: 1806 р. їх було 422, 1810 р. – 612, а 1812 р. – 693³⁶.

Невеличкий Кременець ожив, став центром не тільки освіти, а й громадського, інтелектуального і культурного життя. У колі польських аристократичних родин стало модним проводити зими не в Парижі, а у Кременці, де на той час навіть вулиці не були вимощені. Викладачі та учні гімназії створили літературний гурток, який видавав два польськомовних часописи («Świczenia Naukowe», «Pamiętnik Naukowy»). По неділях викладачі та найбільш підготовлені учні читали лекції для всіх охочих, мешканці міста вільно користувалися бібліотекою. У гімназії діяли наукові й учнівські товариства, літературний клуб. Багато відомих у краї родин оселилося у Кременці тільки задля того, аби їхні діти змогли здобути тут освіту. Поряд зі своїм дітищем у скромному будинку жив і Т.Чацький.

Неповторну атмосферу гімназії створював інтернаціональний колектив талановитих педагогів і вчених: перший її директор Ю.Чех, Й.Лелевель, А.Міцкевич (брат поета Адама Міцкевича), Г.Гречина, А.Лідль, А.Фелінський, Е.Словацький (батько Юліуша Словацького), брати Ярковські, А.Осінський та ін. Першою знаменитістю «волинських Афін» був австрійський дворянин, член кількох наукових товариств, доктор медицини і ботанік Віллібальд Бессер. Саме завдяки його зусиллям закладений майстром-садівником Діонісієм Макклером ботанічний сад став візитною карткою Кременця. Про масштабність діяльності В.Бессера можуть, наприклад, свідчити витрати гімназії на ботанічну кореспонденцію, які 1812 р. склали 75 руб. У цій флористичній оазі зростало 12 тис. видів рослин, серед яких були і тропічні.

При Кременецькій гімназії діяли друкарня, астрономічна обсерваторія, метеорологічна станція. У гімназійних колекціях зберігалися живописні полотна великих майстрів – Рубенса, Рафаеля, Гвідо Рені, Леонардо да Вінчі³⁷. Цінну мінералогічну колекцію передав Г.Коллонтай. Особливою гордістю школи Т.Чацького була бібліотека, основу якої складало зібрання книг Станіслава Августа Понятовського (15 680 томів), яке він у 1803 р. разом із каталогом Я.Альбертранда, оригінальними червонодеревними шафами з золотими монограмами, мінералогічною та нумізматичною колекціями, а також астрономічною обсерваторією за 15 тис. дукатів викупив у нащадка останнього короля Речі Посполитої – Юзефа Понятовського. Найцінніші інкунабули і 2246 томів подарувала гімназії княгиня Т.Сапега. Земляки «великого збирача пожертв» додали ще 3826 томів, і їх кількість щороку зростала. Книги на військову тематику презентував соратник О.Суворова генерал-аншеф Вільгельм (Отто) фон Дерфельден. Раритетами кременецької книгозбірні були Острозька Біблія, «De officiis et paradoxa» Цицерона 1465 р. видання, Литовський статут 1588 р. Окрім польських і російських, книгозбірня отримувала 9 періодичних видань із Франції, 5 – з Німеччини, 1 – з Англії.

Проте, чи не жоден рік не обходився без підозр у зловживаннях, скарг і доносів. Так, у січні 1807 р. тодішній київський військовий генерал-губернатор М.Кутузов запідозрив візитатора у симпатіях до Наполеона, від якого двома роками раніше зазнав нищівної поразки під Аустерліцем. Відтак, він «порадив» йому «для уникнення підозр» виїхати до Харкова для перевірки тамтешнього університету. Т.Чацький прибув на Слобожанщину, де, слід зазначити, на нього ніхто не чекав. Тоді він листовно звернувся до імператора з проханням розібратися в його справі³⁸. Підозрюваному веліли прибути під охороною до столиці, де вже було створено комісію для розслідування його діяльності. Пояснення довелося давати міністрові внутрішніх справ В.Кочубею, міністрові юстиції П.Лопухіну і таємному радникові імператора М.Новосильцеву. Справу було «знищено» особистим рішенням Олександра І, який запевнив Т.Чацького у своїй особистій прихильності, підтвердив його заслуги в «поширенні народної освіти» і висловив надію, що він «новими справами примножить користь для краю»³⁹. Самодержець запропонував візитаторові крісло сенатора, посаду віце-міністра народної освіти та висловив бажання нагородити його орденом Св. Анни. Від усіх пропозицій Т.Чацький відмовився⁴⁰, попросивши натомість, як про найбільшу ласку, аби імператор підписав указ про парафіяльні школи, який мав затвердити підготовлений ним і Г.Коллонтаєм проект. Нарешті через два місяці після від'їзду до Харкова Т.Чацький повернувся до Кременця.

27 липня 1807 р. надійшов указ про відкриття шкіл землемірів і «практичної механіки», які розмістили у приміщеннях василіанського монастиря, що також перейшов у власність гімназії. Вихованці цих шкіл навчалися і проживали за рахунок гімназії та особливих фондів (фондів). Окрім цього, було засновано конв'кт (інтернат) для бідних. На проживання, опалення, освітлення, триразове харчування, репетиторство та медикаменти для кожного учня гімназії залежно від статків родини щорічно виділялося від 22 до 62 руб 50 коп. Намагаючись перетворити Кременець на центр освіти трьох губерній, Т.Чацький планував заснувати в місті хірургічне, акушерське, ветеринарне училища, а також школу гувернанток, училища землеробства та садівництва. Проте, він встиг заснувати тільки школи садівництва та сільських вчителів.

1809 р. князь А.Чарторийський особисто оглянув гімназію і дійшов висновку, що вона цілком виправдовує надії та очікування батьків. Через два роки Т.Чацький про результати діяльності нещодавно створеного закладу сказав так: «Там, де кілька десятків учнів заслуговують на медаль, там, де на думку попечителя, медалі заслуговує цілий курс, там, де кожен житель у захваті від па-

ростків, прищеплених нашою рукою, там із гордістю можу сказати: «Дивіться і судіть самі!»⁴¹.

У вересні 1810 р., згідно з найвищим розпорядженням, у Житомирі було створено спеціальну комісію для вивчення таких питань: чи відповідає «викладання наук» попереднім сподіванням; чи правильно використовуються кошти; чи зручно розміщено навчальний заклад? У своєму поясненні Т.Чацький відповів на всі питання, що цікавили комісію, і обґрунтував витрати, відтак, обвинувачення були зняті⁴².

У середині липня 1811 р. для чергової перевірки навчального процесу прибули ревізори з Віленського університету. Усіх учнів проєкзаменували за кожним із предметів, а також перевірили все, «що стосується викладання наук». Комісія залишилася цілком задоволеною відповідями вихованців та відзначила очевидну користь від верхової їзди та фехтування. Ревізорів вразили багаті колекції, бібліотека, зразковий порядок і підготовленість вчителів. У підсумковому рапорті зазначалося: «Гімназія, завдяки винятковій ретельності ясновельможного Чацького, є вагомим джерелом ґрунтовної освіти і навчання для тамошніх провінцій»⁴³. Російський імператор кілька разів удостоював опікуна Кременецької гімназії «всемилоштивішими рескриптами».

Настав 1812 рік, виникли нові звинувачення, украй загострилися стосунки з волинським губернатором М.Комбурлеєм, який був головним недоброзичливцем візитатора. Довелося докласти немало зусиль, аби зберегти колекції і бібліотеку та не допустити їх перевезення до Харкова, чого домагалися деякі чиновники під приводом турботи про гімназію, яка могла постраждати під час російсько-французької війни. Вважалося, що гімназія перебувала в евакуації, а тому у цей непростий час діяли тільки школи механіків і землемірів. Сам Т.Чацький виїхав на Поділля, де весь вересень провів у своєї сестри в Дунаївцях, а потім, майже до кінця року, мешкав у селі Тарноруда, що на березі Збруча, у будинку Ф.Мальчевського.

3 грудня 1812 р. до Кременця надійшло повідомлення, що імператор дозволив залишити гімназію на тому ж місці. Новий навчальний рік розпочався 2 січня 1813 р., і хоча учнів зібралось менше половини, освітній центр трьох губерній продовжував функціонувати.

На початку 1813 р. Т.Чацький, отримавши звістку про приїзд в округ князя А.Чарторийського, виїхав на зустріч із ним у Дубно. Там він раптово захворів і 8 лютого помер. Останніми словами його були: «...за свої надії, тобто, за щастя земляків» («...o swoich nadziejach, to jest, o szczęściu rodaków»).

Смерть діяльного Тадеуша Чацького вразила сучасників. Уже 9 лютого делегація викладачів гімназії звернулася до його дружини з проханням дозволити поховати серце її чоловіка в гімназійному костелі. Незабаром серце засновника навчального закладу було поховане біля вівтаря в урні з написом: «Де скарб твій, там і серце твоє» («Ubi thesaurus, ibi et cortuum»). Тіло ж небіжчика, згідно з його волею, знайшло вічний спокій у рідному Порицьку.

Директор гімназії М.Сціборський оголосив жалобу до кінця навчального року. У підготовленій ним відозві зазначалося: «8 лютого 1813 р. ми втратили Тадеуша Чацького, якому голос правди святої і голос вдячності визначив місце поміж найвидатніших діячів вітчизни і віку. Наша школа – результат праці і турбот без спочину, яку він підняв до сьогоднішнього рівня, для добра якої жив і здоров'я своє поклав. ... Його чиста душа пробуджувала і надихала молодь, учителів, урядовців. Упродовж восьми років розквіту школи боролися упередженість із користю, заздрість із заслугами, слава зі стражданнями, труднощі з витривалістю. Судом власного сумління він визначив свій життєвий шлях. Прекрасним доказом його величч є все, що постало перед нашими очима й оточує нас»⁴⁴.

Усе своє майно Т.Чацький заповів дітям. Однак виявилось, що, попри високий суспільний статус, активну громадську діяльність і щедрі пожертви для гімназії, власні його справи були цілком занедбані. Майже всю свою платню він віддавав на потреби гімназії, тож після його смерті родина опинилася у борговій скруті. Князь А.Чарторийський звернувся до повітових маршалків із проханням допомогти Чацьким, відтак, сімейству видатного земляка не довелося жебракувати. Допомогла й сестра померлого – власниця Дунаєвець на Поділлі Антоніна Красінська, яка передала родині брата понад 14 тис. руб.

Кременецька гімназія – апогей діяльності Т.Чацького. Своє творіння він полюбив усією душею, хотів бачити вихованців доброчесними, світлими і корисними для країни громадянами, щиро бажав, щоб вони не тільки навчалися, а й жили одним великим колективом, могли розраховувати на взаємну підтримку і допомогу, щоб згадували про гімназію, як про дитинство в батьківському домі.

При відзначенні четвертої річниці з дня відкриття гімназії (1809 р.) весь її колектив одноставно підтримав ініціативу князя А.Чарторийського про встановлення у залі гімназійної бібліотеки мармурового погруддя засновника навчального закладу та вручення йому пам'ятної золотої медалі з написом: «На пам'ять від вдячних волинських громадян». У 1818 р. учень професора В.Бесера А.Анджейовський назвав відкритий ним новий вид рослин на честь Т.Чацького – *Czaskia*. Жалобні заходи в гімназії у пам'ять її засновника проводились щороку (навіть у Парижі, де волею долі у 1850-х рр. опинилися деякі вдячні випускники кременецької *alma mater*).

Вихованцями Кременецької гімназії (у 1819–1833 рр. – Волинський ліцей) були відомі вчені, письменники і поети: Ю.Словацький, А.Мальчевський, Т.Олізаровський, К.Сенкевич, М.Вишневський, М.Гославський, Г.Олізар, Т.Щенювський, Ф.Бернатович, Ю.Коженювський. Кременець став ще й центром «української школи» в польській літературі, найбільш видатними представниками якої були Юліуш Словацький і Тимко Падура (сам Тадеуш Чацький свого часу написав працю «Про назву України і початок козаків»).

Т.Чацький є автором кількох десятків здебільшого компілятивних праць, серед яких «Картина панування Зигмунта Августа», «Польська статистика», «Про десятину», «Чи було право римське основою права польського?», «Про монетну справу в Польщі та Литві», «Про циган», «Про євреїв», «Про татар» та ін. Головною ж його працею став трактат «Про литовське і польське право», в основі якого лежав рукопис I Литовського статуту 1529 р. Автор 282 статті статуту доповнив примітками, котрі стосувалися історії, права й економіки всієї Європи. Не маючи юридичної освіти, лише завдяки широкій ерудиції, Т.Чацький створив монументальний твір, джерело корисних відомостей для істориків, правників, економістів і нумізматів. Польський історик права О.Бальцер назвав 1800 р. (коли вийшла праця Т.Чацького) роком народження історії польського права⁴⁵.

Коли у 1803 р. Т.Чацький обійняв посаду візитатора, у Подільській, Київській і Волинській губерніях було всього 5 навчальних закладів, а у 1813 р. – уже 127. Щоб усвідомити, якого поступу досягла освіта впродовж тільки перших п'яти років діяльності Т.Чацького, достатньо порівняти наступні цифри: 1808 р. в 10 гімназіях та 18 повітових школах Московського навчального округу (10 губерній) студіювало відповідно 447 і 1747 учнів, а у 6 гімназіях та 54 повітових школах Віленського навчального округу (8 губерній) – 1305 і 7422 учня⁴⁶. А якщо взяти до уваги, що того року лише у Кременецькій гімназії навчалося 404 учня, то, виходить, це майже стільки ж, скільки в десяти гімназіях цілого Московського навчального округу! Доходило до того, що окремі російські чиновники навіть нарікали на «надмірну схильність до навчання» у західних губерніях⁴⁷.

За сприяння Т.Чацького у 1812 р. відкрилася восьмирічна гімназія в Києві. А вже після його смерті, 24 жовтня 1814 р., у Вінниці розпочала роботу Подільська гімназія. Обидва навчальних заклади створювалися за кременецьким зразком.

У грудні 1818 р. імператор Олександр I підписав указ про створення на базі Кременецької гімназії Волинського ліцею: «Беручи до уваги, що Волинська, Київська і Подільська губернії дуже віддалені від Вільно і потребують навчального закладу вищого типу, який міг би, бодай частково, замінити університет для шляхетської молоді, наказуємо перейменувати гімназію в ліцей і якнайшвидше реалізувати це відповідно до статуту та на основі фондів, виділених для освіти»⁴⁸.

Реорганізацією гімназії займався особисто князь А.Чарторийський. За планом розвитку Волинського ліцею передбачалося розширити бібліотеку, збудувати лікарню, ветеринарну школу, механічну майстерню, школу гувернанток, новий манеж і стайню, створити кафедри архітектури, агрономії, хірургії, німецької літератури, акушерства, тригонометрії та астрономії. Однак через різні причини, головною з яких, вочевидь, була відсутність гідного наступника Т.Чацького, уся реформа обмежилася перейменуванням – статут ліцею так і не був затверджений.

Восени 1830 р. у Варшаві спалахнуло чергове польське національно-визвольне повстання. Росія жорстоко придушила цей виступ, а уряд імперії розпочав ліквідацію осередків «польського духу» (костелів, монастирів, шкіл, училищ), узявши курс на російщення краю. Згідно з височайшим повелінням, у 1831–1832 рр. було закрито 245 навчальних закладів Поділля, Волині і Київщини⁴⁹. Не уникнули цієї долі навіть приватні польські пансіони.

На відміну від Віленського університету, де тривалий час діяли осередки таємних польських патріотичних організацій, Волинський ліцей залишився поза їх впливом. І все ж восени 1831 р. до Кременця був відряджений куратор Харківського навчального округу В.Філатєв, який одразу ж виявив «серйозну прогалину» у діловодстві, адже всі папери тут писалися польською мовою. Відтак, було наказано негайно запровадити російськомовне діловодство. За деякий час В.Філатєв доповідав київському генерал-губернатору В.Левашову, що «у ліцеї нічого не може статися небезпечного або шкідливого для внутрішнього спокою»⁵⁰.

Подальшу долю дітища Т.Чацького було вирішено навесні 1832 р. Під час перебування імператора Миколи I у Харкові той самий В.Філатєв висунув пропозицію про переведення Волинського ліцею до Києва. І вже в липні того року в розпорядженні міністра освіти про ліцей згадувалося як про заклад, запланований для переведення з Кременця до Києва. 14 лютого 1833 р. на Волинь прибув куратор нещодавно створеного Київського навчального округу Є.фон Бракке, який і повідомив про переведення ліцею до Києва, запевнивши викладачів, що всі вони збережуть свої посади.

Заняття в ліцеї тривали до 31 травня 1833 р., а вже 8 листопада вийшов сенатський указ, де зазначалося: «Звертаючи безперервно увагу нашу на успіхи загального, істинно народного виховання у державі, визнали ми за благо після переведення Волинського ліцею із Кременця до Києва перетворити його на вищий навчальний заклад»⁵¹. Проект статуту та штат Київського університету було затверджено 25 грудня 1833 р. Урочисте ж відкриття нового навчального закладу відбулося 15 липня 1834 р., у день св. Володимира. Відтак, знамените дітище Т.Чацького припинило своє існування.

Слід зауважити, що про університет згадувалося ще в Гадяцьких статтях гетьмана І.Виговського 1658 р. Планував заснувати його в Батурині гетьман І.Мазепа. Пізніше, у 1764 р., це питання порушувала «малоросійська» шляхта у зверненні до Катерини II. Сам проект університету в Києві вперше розглядався 1803 р. 31 жовтня 1831 р. Микола I погодився з аргументами міністра С.Уварова

щодо необхідності відкриття тут університету, потреба «південно-західного краю» в якому зросла ще більше після закриття у травні 1832 р. Віленського університету. До того ж згадали про 50 тис. руб. сріблом, пожертвовані П.Демідовим для його заснування ще 1803 р., котрі з того часу значно зросли за рахунок відсотків. Тож і було вирішено скористатися навчальною базою Кременця.

До Києва з Волині перевезли бібліотеку (34 378 томів), хімічну лабораторію (540 апаратів), гербарій (1500 видів флори), мінералогічний (15 538 експонатів), фізичний (251 інструмент і прилад), зоологічний (20 487 експонатів), нумізматичний (понад 17 тис. монет, майже половина з яких були античними) кабінети, а також кабінет образотворчого мистецтва (450 предметів)⁵². Крім того, на Київщину вирушила навіть найкраща частина Кременецького ботанічного саду (8 тис. рослин і 50 екзотичних дерев у горщиках, 15 тис. живих рослин, 10 тис. видів насіння, 300 різновидів засушених фруктів)⁵³, а першим директором ще не існуючого саду був призначений В.Бессер. Волинський ліцей було переведено на нове місце разом із майном, училищем землемірів, конвіктом (інтернатом) для бідних та більшістю викладачів. У доповіді міністра народної освіти, затвердженій імператором, говорилося, що «переведений із Кременця до Києва Волинський ліцей ... у новому своєму складі названо університетом св. Володимира»⁵⁴.

1834 р. громадськості нав'язали думку про Київський університет як «подарунок» Миколи І. Ця ідея прижилася міцно і надовго. Ім'я ж Т.Чацького та його досягнення у царині освіти не були в пошані ані в російських, ані в радянських істориків. А коли його й згадували, то тільки як «підступного полонізатора», який, спекулюючи довірою влади, робив усе можливе для ополчення «південно-західного краю», перетворивши Кременець на розсадник «польського фанатизму».

Не витримують критики звинувачення Т.Чацького в антиросійських настроях. На Волині вистачало прихильників Наполеона, проте він до них не належав, і коли армія французького імператора підійшла до російських кордонів, Т.Чацький закликав «віддано стати при Олександрі»⁵⁵.

Олександр І не раз заявляв про бажання відновити Польщу в її колишніх кордонах, дозволив польським засланням повернутися із Сибіру додому, домігся звільнення з австрійської в'язниці Г.Коллонтая, поміж російських сенаторів і міністрів було багато поляків, а ад'ютантом імператора став небіж Т.Чацького – генерал В.Красинський. Росія у західних губерніях робила ставку на польську шляхту, кількість якої на анексованих землях перевищувала 62% від усіх привілейованих осіб імперії⁵⁶. Переважна більшість учнів також походила зі шляхти (зокрема, 1826 р. 87,8% гімназистів Віленського навчального округу були шляхтичами⁵⁷). Більше того, до 1831 р. Волинь, Поділля і Київщина офіційно називались «польськими провінціями», де залишалося чинним польське цивільне право, в обігу використовувався польський злотий, а навчання провадилося польською мовою.

Що ж до українців, то вони, «неначе стоптана трава» (за Т.Шевченком), були тільки тлом цих подій. На анексованих після поділів Речі Посполитої землях православним селянам не стало краще. Навпаки, такої влади над українським хлопом шляхта не мала навіть за власної держави⁵⁸. Тому-то всі проекти Т.Чацького цілком вписувались у політику російського уряду, а сам він, як польський патріот, звичайно, дбав про інтереси власного народу, освіта для якого за тих історичних обставин «стала засобом збереження себе як етнічної меншини»⁵⁹. Це вже пізніше, коли ці землі стали раптом «исконно русскими», російські імперські ідеологи звинуватили колишнього візитатора ледь не в усіх гріхах.

Можна тільки уявити, якого розквіту сягнув би Кременець, якби Т.Чацький прожив довше, а російська політика не спровокувала б польського національно-визвольного повстання 1830–1831 рр. Не можна не захоплюватися невтомною енергією, саможертвуністю та результатами праці «найактивнішої

особистості в культурному й суспільному житті України»⁶⁰ початку XIX ст. Т.Чацькому вдалося підняти рівень освіти трьох ґуберній на якісно вищий щабель. Хоч вона й мала польський характер, проте стала доступною для широкого загалу, а «ті 6 чи 7 тис. хлопських дітей, які вчилися читати й писати польською в парафіяльних школах, стали піонерами національних культур, які пробуджувалися – литовської, білоруської, української»⁶¹. Створена й апробована у Кременці система навчання та виховання й сьогодні заслуговує на увагу. Зайве й казати, що без Т.Чацького та його гімназії, очевидно, також ще довго не було б і головного університету України – Київського.

Надзвичайно шанобливо ставився до видатного філантропа й енциклопедиста український геній Тарас Шевченко, який із великою теплою відгукнувся про нього в повісті «Варнак»: «Пером земля тобі, благородний Чацький! Ти любив мир і просвіту! Ти любив людину так, як заповів нам любити Христос». Можна стверджувати, що своєю невтомною, самовідданою працею, світлим розумом і добрими справами «славний Тадеуш» заслужив вдячність як своїх сучасників, так і майбутніх поколінь.

¹ *Niesiecki K.* Herbarz polski. – Т.III. – Lipsk, 1839. – S.168.

² *Uruski S.* Rodzina. Herbarz szlachty polskiej. – Т.II. – Warszawa, 1905. – S.346.

³ *Danowska E.* Tadeusz Czacki 1765–1813 na pograniczu epok i ziem. – Kraków, 2006. – S.40.

⁴ *Rolle M.* Tadeusz Czacki i Krzemieniec. – Lwów, 1913. – S.7.

⁵ *Wielka Encyklopedia Powszechna.* – Т.XII-XIV. – Warszawa, 1894. – S.623.

⁶ Цит. за: *Danowska E.* Op. cit. – S.99.

⁷ *Ibid.* – S.92.

⁸ Цит. за: *Osiński A.* O życiu i pismach Tadeusza Czackiego. – Krzemieniec, 1816. – S.33.

⁹ *Ibid.* – S.272.

¹⁰ *Ibid.* – S.39–40.

¹¹ *Danowska E.* Op. cit. – S.170.

¹² *Osiński A.* Op. cit. – S.64.

¹³ *Давыдович Б.* Судьбы православия и русской народности на Волыни в последнее столетие (1796–1896 гг.). – Почаев, 1896. – С.12–13.

¹⁴ *Wielka Encyklopedia Powszechna.* – Т.XXXVII-XXXVIII. – Warszawa, 1905. – S.317.

¹⁵ *Шульгин В.* История университета св. Владимира. – Санкт-Петербург, 1860. – С.10.

¹⁶ *Полонська-Василенко Н.* Історія України. – Т.2. – К., 1992. – С.217.

¹⁷ *Danowska E.* Op. cit. – S.245.

¹⁸ *Владимирский-Буданов М.* История императорского университета св. Владимира. – Т.1. – К., 1884. – С.31.

¹⁹ Цит. за: *Danowska E.* Op. cit. – S.245.

²⁰ *Кудринский Ф.* Тадей Чацкий // Киевская старина. – Т.XL. – 1893. – С.328.

²¹ Цит. за: *Osiński A.* Op. cit. – S.126.

²² Цит. за: *Кудринский Ф.* Указ. соч. – С.332.

²³ *Бовуа Д.* Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793–1830 рр. – Л., 2007. – С.240.

²⁴ *Шульгин В.* Указ. соч. – С.19.

²⁵ *Wielka Encyklopedia Powszechna.* – Т.XII-XIV. – Warszawa, 1894. – S.625.

²⁶ Цит. за: *Osiński A.* Op. cit. – S.97.

²⁷ *Коляденко С.* Кременецький ліцей у системі освіти Волині (XIX – 30-ті рр. XX ст.). – Житомир, 2003. – С.106.

²⁸ Там само. – С.112.

²⁹ Цит. за: *Шульгин В.* Указ. соч. – С.23.

³⁰ *Rolle M.* Op. cit. – S.118, 123.

³¹ *Давыдович Б.* Указ. соч. – С.13.

³² *Коляденко С.* Указ. праця. – С.115.

³³ *Rolle M.* Op. cit. – S.285.

³⁴ Цит. за: *Chodakowska J.* Gimnazium i Liceum Wołyńskie w Krzemieńcu // Krzemieniec. Ateny Juliusza Słowackiego / Pod red. St.Makowskiego. – Warszawa, 2004. – S.22.

³⁵ *Давыдович Б.* Указ. соч. – С.13.

- ³⁶ *Rolle M.* Op. cit. – S.148.
- ³⁷ *Affek M.* Tadeusz Czacki – organizator Gimnazjum Wołyńskiego w Krzemieńcu // *Krzemieniec. Ateny Juliusza Słowackiego.* – S.66.
- ³⁸ *Osiński A.* Op. cit. – S.150.
- ³⁹ *Ibid.* – S.541–542.
- ⁴⁰ *Rolle M.* Op. cit. – S.152.
- ⁴¹ Цит. за: *Шульгин В.* Указ. соч. – С.22.
- ⁴² *Wielka Encyklopedia Powszechna.* – Т.ХІІ-ХІV. – S.627.
- ⁴³ *Osiński A.* Op. cit. – S.362.
- ⁴⁴ Цит. за: *Rolle M.* Op. cit. – S.190.
- ⁴⁵ *Danowska E.* Op. cit. – S.219.
- ⁴⁶ *Шмидт Е.* История средних учебных заведений в России. – Санкт-Петербург, 1878. – С.69.
- ⁴⁷ *Бовуа Д.* Указ. праця. – С.274.
- ⁴⁸ Там само. – С.250.
- ⁴⁹ *Шульгин В.* Указ. соч. – С.29.
- ⁵⁰ *Василенко М.* Кременецький ліцей і університет св. Володимира // *З іменем св. Володимира / Упор. В.Короткий, В.Ульяновський.* – Т.1. – К., 1994. – С.42.
- ⁵¹ Там само. – С.46.
- ⁵² *Шульгин В.* Указ. соч. – С.224–225.
- ⁵³ *Бовуа Д.* Шляхтич, кріпак і ревізор. – К., 1996. – С.281.
- ⁵⁴ *Василенко М.* Указ. праця. – С.46.
- ⁵⁵ *Rolle M.* Op. cit. – S.185.
- ⁵⁶ *Бовуа Д.* Російська влада і польська шляхта в Україні. – С.70.
- ⁵⁷ Там само. – С.258.
- ⁵⁸ *Полонська-Василенко Н.* Указ. праця. – С.355.
- ⁵⁹ *Сейко Н.* Польське шкільництво на Волині-Житомирщині у ХІХ – першій половині ХХ ст. – Житомир, 2002. – С.49.
- ⁶⁰ *Бовуа Д.* Указ. праця. – С.112.
- ⁶¹ *Beauvois D.* Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832. – Т.ІІ. – Rzym; Lublin, 1991. – S.442.

About Tadeusz Czacki it is known is not much in Ukraine. Mainly he is famous as founder of Kremenets' college. The article is the attempt to show all many-sided activity of this outstanding person.

В.М.Тимченко*

РОЗВИТОК ТОРГОВЕЛЬНОГО МОРЕПЛАВСТВА МІЖ ПІВНІЧНОПРИЧОРНОМОРСЬКИМИ РЕГІОНАМИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА ТУРЕЧЧИНОЮ (1774–1853 рр.)

У статті на основі широкого кола архівних джерел і наукової літератури досліджується процес формування торговельного мореплавства між північно-причорноморськими регіонами Російської імперії та Туреччиною у 1774–1853 рр. Робиться висновок, що Російська імперія прагнула значно посилити економічну експансію у басейні Чорного моря та у Східному Середземномор'ї, які раніше контролювалися Туреччиною. Торговельне мореплавство було одним зі способів досягнення цієї мети.

Для будь-якої країни вихід до моря має велике значення, оскільки він потенційно сприяє отриманню великих прибутків від торгівлі. Росія не становила

* Тимченко Віктор Миколайович – мол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.